

Zánik, proměna, vyvstávání. Prostor v díle Michala Ajvaze

OLDŘICH KUTRA

Chceme-li zkoumat proces vzniku literárního díla, dostaneme se obvykle do míst, která stojí mimo text jako jazykovou strukturu, do oblastí před-textové, kterou tvoří, řečeno s Ajvazem, „drama vnímání a vstupování dějícího se smyslu do tkáně díla“ (AJVAZ 2000: 2). Druhou oblastí, o níž se mluví, bývá obvykle oblast post-textová, proces recepce, kdy se tento smysl rekonstruuje, znovu se rodí. U Ajvaze, zdá se, je situace jiná. Ocitáme se jakoby uprostřed okamžiku tvorby, ještě před textovou fixací konkrétního fikčního světa. Vzniká tak dílo, nesoucí v sobě zprávu o svébytném pojetí vzniku literárních děl, jež bychom mohli pojmenovat jako „mýtus tvorby“. Nejedná se přitom o svět, kde platí subjektovo-objektový vztah. V tomto mýtu subjekt a objekt vznikají a zanikají pospolu a společně se vytvářejí a formují. Z celého komplexu ajvazovského „mýtu tvorby“ jsem si pro tento příspěvek pojem prostoru a jeho vztah k subjektu, a to především k subjektu jako obecné kategorii, širší, než je její literárněvědné pojetí.

Prostor, v němž se ocitáme při čtení Ajvazových prozaických děl, je specifickým světem plným proměn a neočekávaných událostí. Rozprostírá se před námi široká pláň skutečností i neskutečností, pohled krok po kroku odhaluje netušená místa, proměňuje se před námi jako létem rozvlněná krajina, z níž vyvstávají významy a rodí se smysl, který se při dalších krocích zanořuje zpět. Ve studii „Jazyk literatury“ hovoří Ajvaz o vzniku literárního díla jako o „dění, v němž se všechny složky navzájem ničí a vytvářejí“ (AJVAZ 2000: 19). Jednotlivé složky tohoto systému – tedy významy, slova, věty, obrazy, příběhy a věci – k sobě přicházejí, reagují na sebe, pohlcují se, umírají a jinde se rodí nově. Ajvaz o tom říká: „V setkání s věcí vyvstává síť souvislostí, do nichž tato věc vstupuje, zjevuje se povaha síly, která pořádá vnitřní konfigurace věci a zasazuje ji do vnějších konfigurací [...] smysl je už zárodkem obrazu a příběhu – příběhu jehož skutečnými hrdiny jsou síly a konstelace, které tyto síly kladou, ve kterých zanikají a ze kterých povstávají. Ve vzájemně utvářející hře s obrazy vyvstávají z pole smyslu věty a slova [...] Jazyk je hrou slov a syntaxí, jež se ze sebe navzájem rodí“ (TAMTÉŽ: 19–20). Takovýmto prostorem vnitřního pnutí, prostorem naplněným napětím hry zániku a zrodu, můžeme procházet i v Ajvazových prózách. Jeho literárněvědné a filozofické uvažování se do této oblasti jeho díla promítá a spoluvytváří jej.

Jaký je tedy Ajvazův prozaický prostor?

Je to prostor připomínající řeku, z níž je nám dáno spatřit pouze hladinu a její nejbližší okolí; máme tak možnost sledovat vynořování a zanořování věcí a smyslů, identifikovat je, ale ne uchopit; sledovat proudy řeky, vlnění a záhyby. Stáváme se tedy spíše než pozorovateli na břehu účastníky plavby, klouzajícími na vlnách. Naše smysly jsou nesený živlem prostoru, stáváme se jeho součástí, nikdy ne nezúčastnění, nýbrž vždy zapojeni do života řeky.

Ajvaz sám v doslovu své knihy povídek *Návrat starého varana* (1991) píše: „Mé texty se rodí pozvolna – začíná to tak, že se objeví nějaký obraz, který se mi líbí, časem z tohoto obrazu vyrostou další a z něho opět další, a tak se text přirozeně a sám od sebe rozrůstá [...] připadám si spíš jako zahradník [...] Často nacházím podivné plody, ale nechci se do života textu příliš vměšovat“ (AJVAZ 1991). Prostor, v němž se díky Ajvazovu zahradnickému umění můžeme pohybovat, je tedy košatý právě díky jeho ochotě neprostřihávat všechna zarůstající zákoutí. Hustou zahradou textu vede mnoho cest více či méně zarostlých, na nichž se setkáváme jak s plody fantastických stromů, tak s bujícím plevellem. Text má mnoho odboček, nečekaně vykukujících šlahounů zavádějících čtenáře hluboko do nitra zahrady; vegetace příběhů a obrazů jej pohlcuje, prorůstá jím a opět ho vyvrhuje. Každý letný dotek listů slov a větoví vět v něm zanechává svou stopu; čtenář se společně s rostoucí zahradou proměňuje, hyne a opět raší.

V *Tajemství knihy* (1997) zavádí Ajvaz pojem *mlha samozřejmosti*, označující vrstvu, která nám brání věci vnímat v různých polohách a podobách a mnohdy vůbec je vidět. V jeho knihách se pak tato mlha postupně rozplývá a pozvolna z ní vše vystupuje v netušených souvislostech a rolích. Nejde však o pouhou hru fantazie a momentálních nápadů. Ajvaz čtenáře účelně provází tímto polorozkrytým světem a klade mu na cestu znamení a zprávy, které mu našeptávají mnohé o tom, co zapomněl, vytěsnil ze svého zorného pole vnímání, co odvrhl pro zdánlivou zbytečnost nebo nikdy nepoznal. Jsme například vedeni do města Prahy, jež je nám známo, má zde však jinou tvář či dokonce tváře. Je nám nově otevřeno díky vnímateli, schopnému specifickým způsobem vyjádřit jiné podoby známého prostoru. Daniela Hodrová v *Citlivém městě* píše, že Ajvazovo „Druhé město není jiným městem na světě, nýbrž jiným nazíráním na město, jiným stavem našeho já“ (HODROVÁ 2006: 376). Vypravěč v Ajvazových knihách nejenže prostor sám vytváří, ale je i podílníkem na jeho vzniku i zániku. V tomto prostoru se tedy nejedná o subjekt, který si svět představuje, promítá si jej jako film s předem danými a jasnými významy; Ajvaz tímto pojetím prostoru zdůrazňuje, že subjekt společně se světem zaniká, aby se opět

v tomto prostoru nalezl, nově proměněn, neustále „uplétán“ setkáváním se s vlákny nepravidelně bující sítě tohoto prostoru. Je součástí proudu zanikání, proměn a vyvstávání. Jak píše Ajvaz v „Jazyku literatury“: „Subjekt v době, kdy jednal suverénně a byl uzavřen do sebe, podléhal obecným formám, a ztrácel tak individualitu; a individualizuje se ve chvíli, kdy napojuje svou činnost na energii, která přesahuje jeho vlastní rozvrhy, kdy jsou jeho gesta odpovědí na jakousi výzvu, kdy se sám stává pouze jednou ze složek, které zanikají a proměňují se ve vzájemné hře. Subjekt v tomto vztahu zaniká jako něco původního, vyčleněného ze hry a uzavřeného do sebe, ale tento zánik je současně vyvstáním jeho jedinečné kontury, jež se neustále rodí ze situací, jimiž prochází hra všech složek“ (AJVAZ 2000: 22).

Milan Suchomel ve studii „Druhé město, možné světy“ říká, že v této knize: „Obraz má převahu nad příběhem“ (SUCHOMEL 2004: 460). Podle mého názoru však nelze přesně určit, zda v těchto textech převládá obrazová složka nad příběhem, nebo naopak. Obraz a příběh vznikají jeden v druhém, prorůstají se, hovoří mezi sebou, bojují. V obraze zaniká příběh, expozice zaostruje na detail, vynořují se ornamenty a exotické prvky, rozehrává se hra barev a tvarů, z jejichž kontur, rytmů a pohybů opět vyvstává fénix příběhu, v přímočarosti jeho letu se pak obraz rozpadá, aby z něj opět vystoupil proměněn působením vnitřního pnutí smyslu. To koresponduje přesně s Ajvazovými úvahami o jazyku literatury a vzniku literárního díla. Silokřivky probíhající Ajvazovým literárním prostorem se do sebe zapouštějí, osamostatňují se a míjejí; ovlivňují se a poznamenávají a z tohoto nepřetržitého pohybu dialogu a boje vyvstává nejen obraz a příběh, ale zároveň sám subjekt.

V Ajvazově světě má vše více než jednu, běžně vnímanou a zdomácnělou tvář. Věci, rostliny, zvířata i lidé jsou viděni z úhlů, z nichž prozatím nebyli spatřeni a takto ozáření ukazují, kdo nebo co jsou ještě krom toho, zač je zcela samozřejmě máme. V knize *Světelný prales* Ajvaz píše:

Pohled bloudí po pláni povrchů, ale tím nás současně vždy zpravuje o přítomnosti obrovské temné říše nepřístupného a neznámého, jejíž síly prosakují viditelnými povrchy a probouzejí v nich ironický výraz [...] Vidíme přední strany věcí, ale unikají nám jejich odvrácené strany a jejich vnitřky [...] Oblast viditelného je jen těsným prostorem, vyhloubeným v tíživém masivu neviditelného a skrytého[...] Vnitřky nikdy nejsou něčím, co se nás netýká a od čeho můžeme odhlédnout. (AJVAZ 2003: 66, 65)

Takto zahalený pohled se nám naskýtá i v Ajvazových prózách. Nahlížíme do potměných koutů bytů, do tmy vydechujících skulin mezi nábytkem, objevujeme předměty, jejichž funkce a významy jsou jiné, než na které jsme právě u nich zvyklí a které se opět mohou

změnit. Vidíme jen část toho, co jest. Prostor se nám pohledem odkrývá jen zčásti a my jej jen zčásti můžeme uchopit. Takto je vytvořena ideální živná půda, z níž může neočekávaně vyrůst nově či zapomenuté a opět se nořit zpět, aby se spolupůsobením všeho, s čím se setká, mohlo objevit v nové podobě na jiném místě.

Toto vystávání nového vede k rozbití sítě životních souvislostí. Zvyková každodennost je narušena vpádem něčeho cizího. V románu *Drubé město* je tímto cizím kniha, jejíž písmo je nečitelné, nesrozumitelné a přesto nesmírně lákavé právě svou jinakostí; hlavní hrdina je zasažen tajemstvím. Neznámá kniha zdánlivě čeká na impuls zvenčí a zároveň se sama stává impulsem, který může rozehrát hru nových skutečností. Mohla by být přehlédnuta, zapomenuta. Ajvaz na tomto místě píše:

Bylo tak snadné knihu zase zarovnat a prohlížet si další knihy [...] Nic se přece nestalo, není na co vzpomínat, není co zapomenout [...] Nebylo to poprvé, co došlo k takovému setkání, jako každý jsem mnohokrát v životě minul pootevřená dvířka jinam [...] Hranice našeho světa není vzdálená, netáhne se na obzoru nebo v hlubinách [...] koutkem oka pořád nahlížíme, aniž bychom si to uvědomovali, do jiného světa.

(AJVAZ 2005: 10)

Stejně jako je hlavní hrdina románu osloven tajemným spisem, je i tento spis osloven jím. Vzájemné setkání a oslovení vede ke zrodu nového. Vypravěč v Ajvazově literárním prostoru je součástí této proměny, jelikož je střetem s jiným vtažen do proudu vzniku a zániku významů a smyslu. Je stržen tajemstvím a ve chvíli nárazu na neznámé se roztáčí kolotoč dějů a situací, z nichž jeden je odpovědí na druhý a druhý opět reaguje na první. Významy na sebe navazují, přebíjejí se, zanikají a opět se rodí nově a nově. Na skořápce každodennosti se tak v Ajvazově knižním světě objevují praskliny.

Ajvazův prozaický prostor je tedy prostorem neustálého pohybu a proměn, přičemž tyto nesměřují k jasnému a předem určenému cíli. V knize *Příběh znaků a prázdna* Ajvaz říká: „Vyprávění [...] končí koncem, který nic nezakončuje a očekává další konce“ (AJVAZ 2006: 181). Konec knihy tedy není ani zdaleka koncem prostoru, v němž se odehrává, ale pokračuje v pláni bílých stránek a mezer mezi slovy. Je to prostor, v němž cíl je jen počátkem nového cíle, prostor hry setkávání, ovlivňování a bojů významů, příběhů a obrazů, které společně se subjektem zanikají, proměňují se a opět vystávají. Jak Ajvaz sám ve své studii „Jazyk literatury“ píše: „Hra tu není proto, aby se zrodil nový smysl, ale kvůli sobě samé“ (AJVAZ 2000: 21). Tvorba textu se tak vlastně potvrzuje sama ze sebe, a připodobňuje se tím mýtu, jenž je také výrazem sebepotvrzení, které nás sblížuje se světem, a ten nám pak „víc patří“, protože se cítíme být jeho součástí.

PRAMENY

- AJVAZ, Michal. *Druhé město*. Brno: Petrov, 2005
AJVAZ, Michal. *Příběh znaků a prázdna*. Brno: Druhé město, 2006
AJVAZ, Michal. *Světelný prales*. Praha: Oikoymenh, 2003

LITERATURA

- AJVAZ, Michal. „Jazyk literatury“. *Estetika* 36, 2000, č. 4, s. 1–23
AJVAZ, Michal. „Doslov“. In Ajvaz, Michal. *Návrat starého varana*. Praha: Mladá fronta, 1991 (přebal knihy)
HODROVÁ, Daniela. *Citlivé město*. Praha: Akropolis, 2006
SUCHOMEL, Milan. „Druhé město, možné světy“. *Česká literatura* 52, 2004, č. 4, s. 453–465

RESUMÉ

Tato práce se zabývá literárním prostorem Michala Ajvaze, který je zde charakterizován jak na základě jeho prozaických děl, tak i textů literárněvědných a filozofických; dále je nastíněn vztah subjektu k tomuto prostoru. Nejedná se přitom o typický subjektovo-objektový vztah, nýbrž o vztah vzájemného ovlivňování a podmiňování. Subjekt společně s objektem vzniká, přetváří se, prostupuje se s ním a zaniká. Ajvazovo dílo v sobě nese zprávu o svébytném pojetí vzniku literárních děl, jež bychom mohli pojmenovat jako „mýtus tvorby“. Takto pojatá tvorba se vlastně potvrzuje sama ze sebe a připodobňuje se tím mýtu, jenž je také výrazem sebepotvrzení, které nás sblíží se světem, a ten nám pak „víc patří“, protože se cítíme být jeho součástí.

SUMMARY

The essay inquires into the space of writings by Michal Ajvaz observing its specific aspects as displayed both in his fiction, literary criticism and philosophical texts. Special attention is paid to the relation of the subject to this spatial universe. The traditional subject-object relation may not be observed here, replaced rather by mutual conditioning and influence: the subject and object come into existence together, pervading each other, undergoing transformations and ceasing to exist simultaneously. The oeuvre of Michal Ajvaz conveys the message of a unique concept of the birth of a literary work which may be referred to as “the myth of creation”. The act of creation results in a kind of self-confirmation, acquiring thus the status of myth, i.e. a form intended to confirm itself as well: this process makes it easier for us to accept and adopt the world, to feel entitled to call it our own, since we are allowed to experience being a part of it.